

Іван Лучук (Львів)

Південнослов'янська тема на сторінках “Франківської енциклопедії”

Ще на університетській лаві (до слова, імені Івана Франка, – університет, а не лава) нам утовкмачили в голову, що жити у суспільстві й бути ізольованим від нього – неможливо. Гадаю, що сучасному українському літературознавцеві неможливо не займатися, бодай частково, постаттю та творчістю І. Франка. Звичайно, власне франкознавців є вельми обмежене коло, проте Франків доробок є настільки потужним, що навіть мимовільно впливає на процеси розвитку літературознавчої думки в Україні. І хто б чим не займався у сучасній українській літературознавчій науці, франкознавчих моментів йому не оминати. Ця франківська чіпка й ледь не наскрізна присутність є не рифами на шляху літературознавчих кораблів-особистостей, а радше попутним вітром, леготом-теплокрилом у їхніх напружених вітрилах.

До участі в науковому проєкті “Франківська енциклопедія” мене спонукали три чинники: формальний, освітній і бажальний. Формальний полягає в тому, що моїм місцем праці є Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, а наше відділення є базовим осередком цього наукового проєкту, долучитися до якого мені, як кажуть, сам Бог велів. Другий чинник полягає в тому, що в мене славістична освіта, тому мені перепали саме слов'янські, зокрема південнослов'янські, сюжети. Праслов'янський наказовий спосіб дієслова розвинувся на основі колишнього індоєвропейського бажального способу (т. зв. опатива), а коли зважити на те, що наказати собі самому майже нереально, то залишається лише виявити бажання, що й вилилося у третій чинник.

Південнослов'янська тема охоплює шість літератур: болгарську, боснійську, сербську, словенську, хорватську, чорногорську (тут і далі при нагоді та за необхідності дотримуватимемося більш-менш об'єктивного, зрештою енциклопедичного, абеткового принципу розташування понять, статей, персоналій). Зрозуміло, що вони не можуть бути представлені рівномірно: для прикладу, боснійська та чорногорська літератури мають лише по одному гаслу, хорватська – понад десяток, болгарська та словенська – до двох десятків кожна, а сербська – понад два десятки. Логічним видається здійснити підковоподібний круїз від Болгарії через Сербію, Чорногорію, Боснію, Хорватію – до Словенії, з південного сходу – на північний захід. Хронологічний підхід не буде визначальним, хіба що (та й то частково) стосовно болгарської літератури, яка й так при географічно-круїзному й абетково-азбучному підходах проситься на перше місце.

Спершу виділимо ті персоналії, які стосуються давньоболгарської літератури й писемності загалом. Зачинателів слов'янської писемності, святих Кирила та Методія І. Франко згадує силу-силенну разів, у різноманітних контекстах. Він теж

звернув увагу у своїх працях і на деяких найвидатніших представників давнього болгарського письменства (в силу вимог доповідного жанру та з огляду на інші обставини – не охопиш, мовляв, неохопного – переліки не будуть вичерпними, а будуть радше пунктирними). Неодноразово І. Франко згадує болгарських письменників кінця IX – початку X ст. Чорноризця Храбра й Іоанна Екзарха, приділяючи їм (заслужено) особливо багато уваги. Приваблювала Франкову увагу і постать Климента Охридського (або Болгарського, Словенського і Велицького, як його ще називали). Дуже багато уваги він йому приділив у своїй “Історії української літератури” [9: т. 40]; як писала мовознавець Зеновія Франко, “основні думки своїх студій над творами Климента Франко висловив” саме в розділі “Староболгарське письменство” згаданої об’ємної праці [8: 34]. Не оминає увагою І. Франко також антибогомилських писань Козьми Пресвітера (X ст.).

Цікавився І. Франко не лише давнім письменством болгар. На думку болгарського вченого Стойко Божкова, “інтерес І. Франка до болгарської літератури і взагалі до Болгарії зв’язаний, з одного боку, з його літературною діяльністю, а з другого – стосується його наукової роботи як спеціаліста-славіста і особливо як дослідника староболгарської літератури і фольклору” [1: 59]. У сферу Франкових зацікавлень потрапила творчість класиків болгарської літератури Христо Ботева, Івана Вазова, Любена Каравелова, а також деяких менш знаних письменників. Творчі контакти І. Франка з Петко Тодоровим та Іваном Шишмановим сприяли українсько-болгарським культурним взаєминам. “Великий вклад в українсько-болгарські зв’язки зробив Іван Франко. Починаючи з 70-х років, він як письменник, учений, керівник періодичних видань знайомив українську громадськість з життям і культурою Болгарії”, – писав дослідник В. Дмитрук [3: 133]. Франкові діяння на ниві болгаристики не залишилися без взаємності, адже, за словами науковця Вікторії Захаржевської, “творчий світ І. Франка, який цікавився здобутками болгарської народної творчості й літератури, викликав великий інтерес у представників прогресивної культури Болгарії” [4: 7]. А болгарська культура (зокрема література) була тоді дослівно прогресивною, навіть ультрапрогресивною, адже за досить стислі терміни надолужила вимушено згаяні століття, якщо вірити теорії російського літературознавця Георгія Гачева про “пришвидшений розвиток літератури”, базованій саме на прикладі болгарського красного письменства. Із представників давнього письменства найоб’ємніший матеріал для “Франківської енциклопедії” дають Чорноризець Храбр та Іоанн Екзарх, а з представників новішої словесності – Любен Каравелов та Іван Шишманов.

Стосовно сербської проблематики в доробку І. Франка, варто перш за все виокремити три постаті, яким було приділено найбільше уваги. Це Вук Караджич, основоположник нової сербської літературної мови, видатний фольклорист, світоч сербського національного відродження. При цій нагоді варто зазначити, що фольклористика входить до компетенції інших співавторів “Франківської енциклопедії”; та слід згадати про те, що Франко перекладав окремі твори із Караджичевого чотири-

томника сербських народних пісень: за свідченням літературознавця М. Гольберга, "Франкові належить 13 перекладів сербських народних пісень: 11 завершених і два незавершених; з них за життя Франка було опубліковано лише шість" [2: 103]. Тішилися Франковою посиленою увагою також публіцист і громадський діяч Свєтозар Маркович і філолог Любомир Стоянович.

У статті "Псевдо-Матвієве апокрифічне євангеліє про дівицтво Марії і його сліди в українсько-руським письменстві" І. Франко згадав про "Гаврила Стефановича, що коло р. 1740 переписував різні проповіді, в тім числі й нашого Лазаря Барановича, на просто и уразумителное знаніє сръбское за селяне и простое люде" [9: т. 32: 149]. Тут І. Франко навів лише одне із двох питомих прізвищ Гаврила Стефановича Венцловича (до речі, Вук Караджич теж перше прізвище мав – Стефанович), найвидатнішого представника сербського літературного бароко, який першим почав уживати народну мову в літературних творах, паралельно із використанням книжної мови на основі церковнослов'янської. У цій же статті І. Франко згадав Христофора Жефаровича (Зефаровича), коли в контексті розгляду мови пам'яток письменства XVII–XVIII ст. порівнював "давніші писання босанських католиків [...] з мовою Жефаровичевої "Стемматографіи илирическо-расіанскаго зографа" [9: т. 32: 149]. Тут І. Франко відзначив вплив "мертвої церковщини" на твір Х. Жефаровича. У цій же статті І. Франко згадав і Вікентія Ракича серед продовжувачів традиції "славено-сербської школи" у м. Карловці у Воеводині: "...духовний, що крім проповідей полишив також популярні віршовані переробки духовних легенд [...] а також прозову переробку чудес богородиці (чи не під впливом Галятівського?)" [9: т. 32: 151]. Прізвище сербського письменника І. Франко вжив у формі – Ракіч. Окрім В. Ракича, І. Франко в цьому контексті згадав ще Гаврила Ковачевича та Константина Маринковича: "...землінський переплетник Гаврило Ковачевич, гарячий сербський патріот і талановитий поет. [...] Для нас важніше те, що він, очевидно ведучи далі старшу письменську традицію київської школи, перероблював на віршовані поеми деякі легенди, як ось про св. Саву, про Данила, Єроніма і т. ін. [...] Константин Маринкович, що видав у 1808 р. поему "Плач Рахили, или Избиеніє младенцев на повелініє Ирода царя Іудейскаго" [9: т. 32: 151]. Саме ці три поети, на думку І. Франка, "варті уваги", адже вони зробили вдалі поетичні переробки духовних легенд. У цитованій статті І. Франко посилався на працю Костянтина Радченка "Досифей Обрадович и его литературная деятельность" [9: т. 32: 149], а в статті "Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер", заторкуючи тему москвофільства сербських радикалів, зазначив: "Ще з часів Обрадовича та Караджича привикли серби придивлятися докладніше російським відносинам і дивитися на них критично" [9: т. 29: 69]. Під "часами Обрадовича та Караджича" І. Франко розумів ширший відтинок часу – від просвітництва до приблизно середини XIX ст. Отож, Доситей Обрадович, видатний письменник, філософ і педагог епохи просвітництва, виступає наче символом своєї доби, нехай лише у сербському вимірі. У щойно згаданій статті І. Франко залучив до розгляду ще принаймні трьох

сербських діячів. Коли вів мову про збірник, присвячений 100-літтю від дня народження Яна Коллара, серед інших статей “про значення Коллара і його ідей для різних літератур слов’янських” І. Франко згадав і статтю Джордже Джорджевича “Коллар і сербська література” [9: т. 29: 54]. І. Франко вжив лише прізвище цього сербського автора, без імені. А коли йшлося про працю (“маленьку розправку”) Я. Коллара, яка “заслужувала на найпильнішу увагу”, “Про літературну взаємність між слов’янськими племенами та наріччями”, опубліковану по-чеськи у словацькому журналі “Hronka. Podtatranska zabavnice” (1836. – Т. 1. – Кн. 2), І. Франко згадав Теодора Павловича: “Сю книжку журналу порозсилав Коллар любителям слов’янщини в різних краях: полякові Росцішевському до Кракова, Кеппенові до Петербурга, Людевітові Гаєві до Загреба, сербові Павловичу (у першодруці: Павловичеви. – *І. Л.*) і т. і.” [9: т. 29: 59]. Хоча це й незначна згадка, проте вона стосується видатного діяча: цей прихильник ідей Яна Коллара, Теодор Павлович своїми статтями справив значний вплив на розвиток нової сербської літератури, його зусиллями була відновлена діяльність “Матиці сербської” (1836), а сам він був редактором журналу “Сербска летопис” і газет “Сербски народни лист” (Буда, 1835–1848) і “Сербске народне новине” (Пешт, 1838–1848). Ще одна згадка в цій статті стосується сербського письменника та журналіста Пери Тодоровича, якого І. Франко зараховує до тих соціалістів, які розпочали радикальний рух у Сербії [9: т. 29: 69].

На окрему увагу заслуговує Лаза Лазаревич, основоположник жанру реалістичного оповідання з народного життя в сербській літературі, твори якого наснажені внутрішнім драматизмом, позначені тонким психологізмом і вишуканим стилем. І. Франко переклав оповідання Лазаревича “Біля криниці” (“На бунару”), додавши до перекладу підзаголовок “З життя сербської задруги” (ЛНВ. – 1905. – Кн. 12), щоб таким способом увиразнити головну тему твору. В оповіданні Л. Лазаревич ідеалізовано змалював патріархальне життя сербської задруги, традиційного розгалуженого сімейного об’єднання, заснованого на кровній спорідненості, чіткій субординації та звичасвому праві. На думку М. Гольберга, “в оповіданні “Біля криниці” яскраво виступають характерні риси оповідної манери Лази Лазаревича: властивий йому тонкий психологізм, лаконічні, сповнені ліризму пейзажі, соковита, поетична мова, драматичний сюжет” [2: 73]. Загалом І. Франко адекватно відтворив особливості стилю та манери оповіді Л. Лазаревича, позначені ліризмом і м’яким гумором. Проте цьому перекладу властиві й деякі відступи від оригіналу (головно, незначні скорочення, зроблені зазвичай із метою уникнення малозрозумілих місць, що потребували б докладніших пояснень). Завдяки вправності І. Франка ці скорочення не спотворили загального ходу оповіді.

Окрім персоналій, заслуговує на увагу також сербський щомісячний літературно-науковий та громадський журнал “Стража” (“часопис за науку, књижевност и друштвени живот”), що виходив від вересня 1878 року до березня 1879 року у Новому Саді за редакцією Лази Пачу. Журнал мав яскраво виражене соціалістич-

не спрямування, на його сторінках опубліковано першодруки листів Светозара Марковича, адресованих товаришам-соціалістам. І. Франко написав рецензію на перший номер журналу "Новий сербський місячник "Стража" ["Стража", књига за науку, књижевност и друштвени живот. Година прва. Свеска за септембар и октобар 1878-ме године. Уредник Л. Пачу. Нови Сад]" [9: т. 26: 94–95], вперше надруковану в збірнику "Молот" (1878). У рецензії І. Франко оперативно повідомив про вихід нового сербського місячника, зазначивши, що він "містить оригінальні наукові та популярні розвідки, переводи заграничних белетристичних творів, оригінальні та перекладені стихи, дописи про різні біжучі діла як самих сербів, так і других слов'янських і неслов'янських народів, нарешті літературну критику і бібліографію" [9: т. 26: 94]. Цей огляд охоплює майже всі вміщені в журналі матеріали. І. Франко висунув низку завваг до видання, зокрема стосовно відсутності в ньому власне сербських народознавчих матеріалів: "Нам би дуже бажалося прочитати і пізнати з нього бодай почасті, як живе сербський народ, які його звичаї, ступінь розвитку, бажання і статки, а із "Стражі" сього не бачимо" [9: т. 26: 94]. Зрештою, І. Франко не вважав це закидом, адже припускав, що подібна робота може належати до компетенції інших сербських видань. Коли рецензент згадував переклади творів Віктора Гюго та Миколи Гоголя, то зауважив, що серед белетристики "не бачимо ні одної картини, ні одної повістки з життя сербського народу, що для нас було би найцікавіше" [9: т. 26: 95]. І. Франко нарікав також на те, що у виданні "нема нічого про сербського мужика, робітника і хлібороба", "нема нічого про економічний стан сербського народу" [9: т. 26: 95]. Як незаперечний позитив І. Франко відзначив публікацію "прехороших, багатих думками, живо і зрозуміло писаних писем" Светозара Марковича, проте знову ж таки із критичною ремаркою: "Жаль тільки, що редакція не подала про нього обшинішої, докладної студії, котра би познайомила ширшу слов'янську громаду з його роботою і заслугами" [9: т. 26: 95]. Коли І. Франко висловлював низку завваг і претензій стосовно редакційної політики журналу, то адресував їх абстрактній редакції, уособленій, треба розуміти, редактором Лазою Пачу, чие ім'я винесене на титул видання. Окремо варто зазначити, що у прорецензованому Франком номері журналу "Стража" була опублікована стаття Євгена Борисова "Галички малоруси и њина књижевност" ("Галицькі українці та їхня література"), надіслана зі Львова 20 липня 1878 року. У цьому коротенькому огляді історії української літератури в Галичині автор згадує і Франка, зокрема його прозу: "Особливо гарні твори Франка, який, до речі, вже видав два томи своїх оповідань про робітників під назвою "Борислав", в яких змальовує робітниче життя" (Стража. – 1878. – Година 1. – Септембар). За авторитетним свідченням М. Гольберга, "стаття Є. Борисова була першою у Сербії згадкою про творчість Франка" [2: 49]. Варто згадати й те, що Є. Борисів був узагалі одним із перших дослідників творчості І. Франка, про якого писав у своїх "Листах з Австрії" (Одесский вестник. – 1878).

Із чорногорських письменників до "Франківської енциклопедії" потрапив лише Лука Йвович, автор книги "Приповијетке из црногорског живота" ("Оповідання з

чорногорського життя”). І. Франко переклав його оповідання “Гайдуки” (“Хайдуци”), додавши до перекладу підзаголовок “Образок з життя чорногорців” (ЛНВ. – 1989. – Кн. 1). У вступній примітці І. Франко назвав перекладене оповідання “прекрасним образком з життя чорногорців не дуже ще давньої доби”. Переклад оповідання маловідомого чорногорського автора вмотивований посиленням зацікавленням гайдуцькою балканською темою в Україні, де вона органічно перегукувалась із рідною опришківською карпатською тематикою. У підрядкових примітках до перекладу оповідання Йововича “Гайдуки” І. Франко висвітлив історію свого знайомства з оригіналом, витлумачив деякі турецькі слова та фрази, топоніміку, окремі ситуації твору. Віденський славіст Франц Краусс, перекладач Л. Йововича на німецьку мову, передав Франкові перший зошит першого річника чорногорського журналу “Луча” із опублікованим там оповіданням “Гайдуки”. Показово, що свій переклад оповідання Л. Йововича І. Франко подав у першій книзі першого тому “Літературно-наукового вісника”. Деякі тюркізми І. Франко пояснив у примітках, а деяких унікав у тексті при надмірному, на його думку, їх нагромадженні. Подекуди І. Франко спростив складні синтаксичні конструкції, розчленовуючи складнопідрядні та складносурядні речення на прості, увиразнюючи деталі задля плавнішої ритмомелодики оповіді. Франкові вдалося адекватно відтворити стилістичні особливості діалогів, побутових замальовок і лаконічних пейзажів. На думку М. Гольберга, “перед нами досить рідкісний в історії літератури випадок, коли видатний майстер художнього слова переклав твір письменника, який, по суті, ще пробував своє перо” [2: 71]. Творчість Л. Йововича не була гідно поцінована на його батьківщині, ба навіть він належить до невизнаних за життя та призабутих письменників. Франковим перекладам із Л. Йововича і вже згадуваного Л. Лазаревича я присвятив невеличку частину свого дисертаційного дослідження [5]. І. Франко двічі згадав Л. Йововича у своїх працях, спершу назвавши його чорногорцем [9: т. 31: 35], а згодом зарахувавши до сербських письменників [9: т. 32: 11]. Зрештою, чорногорські автори традиційно залучалися до сербського літературного ареалу.

Двічі І. Франко згадав боснійського письменника, францисканського монаха Матію Дивковича, який у дусі християнського вчення, використовуючи на письмі так звану босанчицю (різновид кирилиці), писав народною мовою свого краю книги для народу. У контексті розмови про дві тенденції у виборі та культивуванні мови для літературних творів – “живої народної мови, вже перед тим подекуди вживаної в письмі, хоч і не зовсім чистої” чи “ніби правильної, “твердої” та мертвої церковщини” [9: т. 32: 149] – І. Франко відніс “босанського католика” М. Дивковича до першої із названих тенденцій. Ведучи мову про пасії, І. Франко наводить інформацію, що стосується М. Дивковича: “Для бібліографічної повноти додамо, що і у сербів, особливо у сербів-католиків у Боснії і Примор’ї, були популярні твори, подібні до наших пасій. Таким твором була книга Фра Матія Дивковича, босняка, (ум. 1631) п[ід] з[аголовком] “Плач блажене дивиче Марие”, видана уперше у Венеції 1616, а потім ще 1698 й 1723 [...], писана на переміну прозою і віршами.

Три видання виразно говорять про її популярність серед католиків" [9: т. 38: 115]. Босанчиця, яку вживав М. Дивкович, використовувалася у процесі друкування книг для боснійських католиків.

І. Франко згадав ще одного францисканського монаха, але вже хорватського письменника Андрію Качича-Міюшича, найвідомішим твором якого є поетично-прозова хроніка "Razgovor ugodni naroda slovinskoga" ("Приємна розмова народу слов'янського" – Венеція, 1756): "...будили смак до народно-поетичної традиції і стилю народних пісень такі популярні твори, як "Разговор угодан народа словінскога" далматинця Андрія Качича-Міюшича – проба змалювати стилем і складом сербських юнацьких пісень усю історію сербо-хорватського народу від міфічних до найновіших часів. Сей високо талановитий твір [...], популярний ще й досі у хорватів п. з. "Pjesmarica", був виданий уперве 1756 і діждався швидко кількох видань. Правда, православні серби вже й тоді бокували від католиків і їх латинкою писаної літератури. Та проте годі сумніватися, що твір Качича-Міюшича був звісний і сербам. На се вказує факт, що ще 1818 р. землінський поет Ковачевич уважав потрібним передрукувати його твір, хоч і з деякими скороченнями, кирилицею для сербів" [9: т. 32: 150–151]. І. Франко протиставляв написаний на основі народної мови історичний твір А. Качича-Міюшича творам, писаним "майже чистою церковщиною". Згадував І. Франко також Антуна Матію Рельковича, який не був францисканським монахом, проте освіту здобув у францисканців. Із давніх хорватських поетів І. Франко вів мову ще про Петра Гекторовича та Івана Гундулича. Як зазначив славіст П. Рудяков, "значний внесок у теоретичну інтерпретацію хорватської культури, особливо усної народної творчості, зробив І. Франко" [7: 60]. У поле Франкового зору потрапили хорватські поети Петар Прерадович, Август Харамбашич, Йован Гранілович, інші письменники та філологи. Часто звертався І. Франко до постаті провідника хорватського національного відродження (іліїризму) Людевіта Гаю. Виняткове місце займає постать Ватрослава Ягича, з яким тісно пов'язана навіть Франкова доля.

Хорватський, а заодно і словенський поет Станко Враз привертав Франкову увагу, як і інші словенські літератори та культурні діячі: Валентин Водник, Петар Даїнко, Франц Ілешич, Міха Кастеліц, Юрій Космач, Григорій Крек, Ватрослав Облак, Матвій Равнікар, Андрій Смоле, Йосип Стрітар, Лавро Томан, Магія Чоп та деякі інші. Особливу увагу І. Франко приділив класикові словенської літератури Францові Прешерну.

Підковоподібний пунктирний круїз начебто прибув до кінцевої точки – у Словенію. Можна було б ставити тимчасову крапку, проте насамкінець напрошується ще один курйоз. У коментарях до 47-го тому Франкового п'ятдесятитомника подано лапідарні відомості про хорватського вченого-філолога Івана Берчича (1824–1870) [9: т. 47: 721]. Це заслужений діяч, викладач старослов'янської мови в Загребській духовній семінарії, член Югослов'янської академії в Загребі, дослідник глаголичного алфавіту та писаних глаголицею пам'яток, упорядник хрестоматії глаголичних

текстів, автор букваря та читанки старослов'янської мови. Але до І. Франка він не має жодного стосунку. До передруку Франкової праці “Азбучна війна в Галичині 1859 р.” у зібранні творів прокрився І. Берчич [9: т. 47: 582]. Річ у тім, що І. Франко в цій праці у власному перекладі (з польської) повністю наводить статтю М. Шашкевича “Азбука і Abecadło” (1835) за виданням “Писання Маркіяна Шашкевича” [6: 202–209], де згадується (і цитується в німецькому оригіналі) Jg. Ac. Berlicz [6: 206], а не Іван Берчич, якому на час написання Шашкевичевої статті не було ще й десяти років.

Література:

1. Божков С. Іван Франко в українсько-болгарських літературних зв'язках // Радянське літературознавство. – 1957. – № 8.
2. Гольберг М. Іван Франко та українсько-сербські культурні зв'язки. – Львів, 1991.
3. Дмитрук В. З історії українсько-болгарських зв'язків // Жовтень. – 1963. – № 5.
4. Захаржевська В. Українсько-болгарські літературні взаємини ХХ ст. (В історичній динаміці літературного процесу). – К., 1989.
5. Лучук І. Українсько-сербські літературні зв'язки початку ХХ ст.: Автореф. ... канд. філол. наук / Львів. держ. ун-т. – Львів, 1994.
6. Писання Маркіяна Шашкевича / Видав М. Возняк. – Львів, 1912.
7. Рудяков П. Українсько-хорватські літературні взаємини в ХІХ–ХХ ст. – К., 1987.
8. Франко З. Климент Охридський в оцінці І. Я. Франка (До 1050-річчя з дня смерті) // Мовознавство. – 1966. – № 7.
9. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.